

**MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA TOVUSHLAR
TALAFFUZIDAGI KAMCHILIKLARNI BARTARAF ETISH YO'LLARI**

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti
Maxsus pedagogika yo'nalishi talabasi
Xodjaniyazova Laylo Rustamovna

Bolada tovushni to'g'ri talaffuz qilish asosan 5 yoshlarda shakllanadi. Bolalarda to'g'ri talaffuzni tarbiyalash ishi nutqning har tomonlama rivoji bilan bevosita bog'liqdir. Maktabgacha muassasalarda lug'atni boyitishga, to'g'ri talaffuz qoidalarini egallashga, grammatik shakllar bilan tanishtirishga katta e'tibor beriladi.

Maktabgacha katta yoshdagi bolalarda fonematik eshitishning rivojlanish va tovush analizining nutq kamchiliklari bilan kuzatilishi

Nutqning tovush tomonining umumiy qonun-qoidalarini va individual xususiyatlarini belgilash, nutqi buzilgan bolalarni o'qitish metodikasini to'g'ri tanlash va programma tuzish uchun juda muhimdir. Ko'rgina олимпларнинг, ta'kidlashicha maktabga chiqayotgan bolalarning 20% - 30% i ona tilining to'g'ri talaffuziga ega emas.

Bolalarda ba'zi bir tovushlarning nuqsonli talaffuzi quyidagi ketma-ketlikda kuzatilgan: R tovush kamchiligi, sirg'aluvchi tovushlar, shovqinli tovushlar, L tovushi va kam miqdorda boshqa tovushlar.

Bolalarda tovush talaffuzidagi kamchiliklarni analiz qilish M.A.Nikashinaning quyidagi tovush kamchiliklari uchun umumiy xulosa qilishga sabab bo'ldi:

- tovushning bo'lmasligi – uni talaffuz qila olmaslik, artikulyatsiya va talaffuz jihatidan bir-biriga yaqin tovushlarni alishtirish;
- tovushni noto'g'ri talaffuz qilish – tishlararo, yonlama, xaqum;
- tovushlarni qo'shib yuborish – bitta tovush to'g'ri talaffuz qilinadi, lekin so'z va gaplarda bitta gruppadagi tovushlar bilan almashtiradi.

- hamma tovushlar bo'ladi, lekin noaniq, artikulyatsiya jihatidan aniq talaffuz qilinmaydi;
- bitta tovush bo'ladi, lekin nutqda yo tushib qoladi, yoki shu tovushga yaqin tovushga o'xshab talaffuz qilinadi.

N.A.Nikashina eng ko'p uchraydigan kamchiliklar debquyidagicha xulosa qiladi: L, R tovushlar uchun – ularning bo'lmasligi, sirg'aluvchilar uchun – noto'g'ri talaffuz, shovqinlilar uchun – almashtirish, portlovchilar uchun – noaniq talaffuz.

G.A.Kashe ko'p hollarda talaffuzdagi kamchiliklarni fonematik rivojlanmaslik sifatida kvalifikatsiya qilishni qo'rsatib beradi. Fonematik rivojlanmaslikning belgisi bu qiyin artikulyatsion qoidalar, akustiko-artikulyatsion belgilar, nozik bo'lgan tovushlarni ajrata olmaslikdir.

Tovush talaffuzidagi kamchiliklar artikulyatsion organlarning harakatchanligi va tuzilishidagi buzilishlar natijasida kuzatilishi mumkin.

T.B.Filicheva maktabgacha yoshdagi bolalarda noto'g'ri talaffuz sababli muloqot qiyin kechishini ta'kidlagan. So'zning tovush jixatdan to'liq bo'lmasligi, noto'g'ri talaffuz qilish, ularni almashtirish, artikulyatsiya tomonidan oson bo'lgan tovushlarni almashtirish, tovush talaffuzining nodifferetsiallashtirilganligi xarakteridir.

Bolalarda fonetiko-fonematik rivojlanmaslikning strukturasi haqidagi tasavvurlar, ona tilidagi fonemalarni ko'proq qilish va talaffuzdagi kamchiliklar bilan birgalikda tipikdir. Kamchiliklarin asosiy belgisi artikulyatsion jihatdan nozik tovushlarni idrok qilish va talaffuzni shakllantiruvchi protsesslarning tugallanmaganligi hisoblanadi. Xullas fonetiko-fonematik buzilish deganda bolalarda ona tilidagi fonemalarni talaffuz qilish va ildrok qilishdagi defektlarning borligi nutqning talaffuzni shakllantiruvchi sistemasi buzilganligi tushuniladi.

Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar hayotida o'yinlar nihoyatda muhim o'rin tutadi. O'yinlar bolalarda idrok, sezgi, xotira, tafakkur, nutqni rivojlantirishga yordam berish orqali ularni ma'naviy-axloqiy, aqliy, jismoniy va estetik jihatdan tarbiyalashga xizmat qiladi. SHu bois, ko'ra dislaliyali bolalar og'zaki nutqidagi kamchiliklarni bartaraf etishga qaratilgan tadqiqotni olib borishda o'yin texnologiyalaridan foydalanishga alohida e'tibor qaratildi.

Inson nutqi tovushlari muayyan ahamiyatga egadir 4-5 yoshli bolalarning ko'pchiligida tovushlar talaffuzi til normadagiga yaqinlashgan bo'ladi. Ayrim bolalar tovushlarni buzib talaffuz etadilar. Ular bir tovushli ikkinchi tovushdan farq qila olmaydilar, ayrim tovushlarni talaffuzda qo'llay olmaydilar, yoki nutqda boshqa tovushlarga almashtiradilar. Bu holatlar dislaliya termini bilan ataluvchi nutq buzilishini yuzaga kelishiga sabab bo'ladi.

Dislaliya termini grekcha so'zdan olingan bo'lib, dis-buzilish, lalia-nutq degan ma'noni anglatadi.

Mexanik (organik) dislaliya pereferik nutq apparatning (til, jag', tanglay, tish) organik buzilishi natijasidir.

Til tagidagi etning (yugancha) kaltaligi mexanik dislaliyaga sabab bo'ladi. Bu kamchilik til harakatini qiyinlashtiradi, til tagidagi etning haddan tashqari kalta bo'lishi tilning yuqori tomon ko'tarilishiga imkon bermaydi. Bundan tashqari, tilning haddan tashqari katta bo'lishi yoki haddan tashqari kichik va tor bo'lishi ham dislaliyaga olib keladi. Bunday hollarda to'g'ri artikulyatsiya qiyinlashadi.

Jag' tuzilishidagi kamchiliklar prikus nonormalliklarga olib keladi. Nonormal prikuslar bir necha xil ko'rinishda bo'lishi mumkin.

Prognatiya-yuqori jag' oldinga tomon chiqqan bo'ladi. Buning natijasida pastki oldingi tishlar yuqoridagi tishlar bilan birlashmaydi. Progeniya-pastki jag' oldinga chiqqan bo'ladi.

Ochiq prikus-yuqori va pastki jag'lar birlashganda ular orasida oraliq masofa qoladi. Ayrim hollarda bu oraliq faqat oldingi tishlar orasida bo'ladi (oldingi ochiq prikus).

Yoni ochiq prikus o'ng tomonli, chap tomonli va ikki tomonli bo'lishi mumkin.

Tishlarning (tish qatorining) noto'g'ri tuzilishi ham dislaliyaga sabab bo'lishi mumkin. Tishlar va jag'dagi kamchiliklarni bartaraf etish vrach-stomatolog tomonidan olib boriladi.

Tanglayning noto'g'ri tuzilishi ham tovushlarning to'g'ri talaffuziga xalaqit beradi. Tor, baland yoki past, yassi tanglay ko'pchilik tovushlarning to'g'ri artikulyatsiyasiga imkon bermaydi.

Lablarining qalinligi ingichka va kam harakatchanligi ham lab va lab-tish tovushlarini aniq talaffuziga xalaqit beradi.

Funksional dislaliyada pereferik nutq apparatining artikulyatsion qismida hech qanday organik buzilishlar, kamchiliklar kuzatilmaydi.

Funksional dislaliyaning keng tarqalgan sabablaridan biri oiladan nutqini noto'g'ri shakllantirishdir. Ayrim oilalarda kattalar bola nutqiga taqlid qiladilar. Bolani suyib u bilan «bola tilida» so'zlashadilar. Buning natijasida bolada tovushlarning to'g'ri talaffuzi kech rivojlanadi. Dislaliya bolalarda taqlid asosida ham yuzaga ha yuzaga kelishi mumkin. Tovushlar talaffuzi hali yetarli, to'g'ri shakllanmagan kichik yoshidagi bolalar bilan, tili chuchuk yoki noaniq, tez shoshib gapiradigan kishilar bilan doimo muloqatda bo'lishi bola nutqiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ko'pincha bola oilada tovushlarni noto'g'ri talaffuz etuvchi kishi nutqiga taqlid etadi. Bu esa funksional dislaliyaga sabab bo'ladi.

Oiladagi ikki tillilik, pedagogik qarovsizlik ham funksional dislaliyaga sabab bo'ladi. Bunda tovushlarga e'tibor bermaslik, boladagi kamchiliklarni to'g'rimaslik, to'g'ri va aniq talaffuz namunalarini bermaslik hollari kuzda tutiladi.

Fonematik eshitishning yaxshi rivojlanmaganligi bolalarda tovushlar talaffuzidagi kamchiliklarni keltirib chiqaruvchi sabablardan biridir. Bu holda tovushlar differentsiyasi (tovushlarni farqlash) qiyinlashadi. Bolalar asosan bir-biriga o'xshash: jarangli-jarangsiz, sirg'aluvchi va shovqinli tovushlarni ajrata olmaydilar. Bu qiyinchiliklar natijasida tovushlarning to'g'ri talaffuzi uzoq vaqtga cho'zilib ketadi.

SHu bilan birga, tovushlar talaffuzidagi kamchiliklar, ayniqsa tovushlarni almashtirish hollari, o'z navbatida, fonematik eshituvning shakllanishining qiyinlashtiradi va kelgusida nutqning umumiy rivojlanmaganligiga va o'qish-yozishda buzilishlar bo'lishiga sabab bo'ladi.

Dislaliya artikulyatsion apparat a'zolarining (til, lab, pastki jag') harakatchanligidagi kamchiliklar natijasida ham sodir bo'ladi. Bu hol bolaning tilni kerakli holatda ushlab tura olmasligi yoki bir harakatdan ikkinchi harakatga tez o'ta olmasligida namoyon bo'ladi.

Dislaliya **funktsional** eshituvning pasayishi natijasida ham paydo bo'lishi mumkin.

Tovushlarni noto'g'ri talaffuz etish ona tilida hamma tovushlarda uchratish mumkin.

Tovushlar talaffuzining buzilishi asosan artikulyatsion jihatdan talaffuz qilish qiyin bo'lgan: sonor (r, l), sirg'aluvchi (s, z,) va shovqinli (sh, j, ch), til orqa (k, g) tovushlarida uchraydi.

Bolalarga tovushlar talaffuzining buzilishi tovushlarni nutqda yo'qligi, ularni buzib talaffuz etish va bir-biri bilan almashtirish hollari bilan namoyon bo'ladi.

Bu holatlarning har birini batafsil ko'rib chiqamiz. Nutqda tovushlarning yo'qligi ularning so'zning boshida (masalan, randa so'zi o'rniga bola «anda»), so'zning o'rtasida (tarvuz-«tavuz»), so'zining oxirida (qor-«qo») tushib qolishida ifodalanishi mumkin.

Tovushlarni buzib (noto'g'ri) talaffuz etish shunda ifodalanidiki, bunda tovushlarning to'g'ri talaffuzi o'rniga, shu tovushga yaqin lekin ona tili fonetika tizimida ifoda etilmaydigan tovush talaffuz etiladi. Masalan, tish aro sigmatizm, yon sigmatizm, valyar r (bunda til uchi tebranishi o'rniga yumshoq tanglay tebranadi), uvilyar r (bunda til uchi o'rniga kichik tilcha tebranadi).

Tovushlar tilning fonetik tizimida mavjud bo'lgan boshqa tovushlarga almashtirilishi mumkin. Ular quyidagicha namoyon bo'lishi mumkin:

1) hosil bo'lish usuliga ko'ra o'xshash, artikulyatsiya o'rniga ko'ra farq qiladigan tovushlarni almashtirish, masalan, portlovchi til orqa k va g, portlovchi til oldi t va d tovushlari (masalan kitob so'zi o'rniga «titob», gul so'zi o'rniga «dul»);

2) hosil bo'lish o'rniga ko'ra o'xshash, hosil bo'lish usuliga ko'ra farq qiladigan tovushlarni almashtirish, masalan sirg'aluvchi til oldi s tovushi, portlovchi til oldi t tovushi bilan (soat o'rniga «toat»);

3) hosil bo'lish usuliga ko'ra o'xshash va artkulyatsiya organlarining ishtirokiga ko'ra farq qiladigan tovushlarni almashtirish, masalan s tovushi, lab-tish a'zolari ishtirokida hosil bo'ladigan f tovushi bilan (sumka so'zi o'rniga «fumka»);

4) hosil bo'lish usuli va o'rniga ko'ra o'xshash, ovoz ishtirokiga ko'ra farq qiladigan tovushlarni almashtirish, masalan, jarangli tovushlar jarangsiz tovushlar bilan almashtiriladi (bola-«pola», paypoq-«bayboq», zina-«sina», gul-«kul»).

Talaffuzidagi kamchiliklar o'z xarakteriga, ma'lum tovushlar gruppasiga tegishli bo'lishiga ko'ra dislaliya quyidagi turlarga ajratiladi:

1. Sigmatizm (grekcha «sigma» «s» harfining nomini bildiradi). Bunda sirg'aluvchi (s, z) va shovqinli (sh, j, ch) tovushlar talaffuzida kamchiliklar kuzatiladi. Sirg'aluvchi va shovqinli tovushlarning boshqa tovushlarga almashtirilishi parasigmatizm deb yuritiladi. Masalan, soat-«toat», jo'ja-«do'da», choynak-«toynak».

2. Rotatsizm (grekcha ro harfi nomidan olingan bo'lib, «r» tovushni bildiradi) –r tovushning talaffuzidagi kamchiliklardir. R tovushini boshqa tovushlar bilan almashtirilishi pararotatsizm deb yuritiladi. Masalan, raketa-«yaketa», rom-«lom», ruchka-«yuchka».

3. Lambdatsizm-(grekcha lambda harfini nomidan olingan bo'lib, l tovushini bildiradi). –l tovushining talaffuzidagi kamchilikdan iborat. L tovushining boshqa tovushlarga almashtirilishi paralambdatsizm deb yuritiladi. Masalan, lola-«yoya», gul-«guy».

4. Jaranglatish nuqsonlari-jarangli undosh tovushlar talaffuzidagi kamchiliklar. Bu kamchiliklar jarangli undosh tovushlarni jarangsiz undosh tovushlarga almashtirilishidir: b-p, d-t, v-f, z-s, j-z, g-k va boshqalar.

Dislaliyali bolalarda artikulyator motorikani rivojlantirish ikki yo'nalishda olib boriladi: harakatning knetik asosini rivojlantirish va artikulyator harakatning

kinestetik asoslarini rivojlantirish. Kinestetik holatni rivojlantirishda ish ko'zgusiz olib boriladi, o'quvchilar lablar holatini takrorlaydi, logopedning nutq yo'riqnomasi asosida til holatini passiv o'zgartirishini qaytaradi. Bolalarni eshitib nutqiy birliklarni ajratishga o'rgatiladi. («qani kim qichqirayapti?», «top-chi ovoz qaerdan kelayapti?») kabi o'yinlar. SHuningdek, o'quvchilarni so'zlar tartibini eslab qolishni, bo'g'inlarni avval rasmlar asosida keyin ularsiz qaytarishga o'rgatiladi. Dastlabki, bosqichda tovush analizi va sintezining elementar shakllarini rivojlantirish amalga oshiriladi. Bolalar undosh va unli tovushlarni ajratib ko'rsatishni o'rganadilar.

Artikulyatsion mashqlar o'tkazish uchun kerakli bo'lgan talablar:

1. Talab qilingan vaziyatni egallay bilish, shu vaziyatda tura bilish (olish), shu vaziyatni sakrab turish, bir vaziyatdan ikkinchisiga o'ta bilish.
 2. Artikulyatsion motorikani rivojlantiruvchi mashqlar tizimiga statik mashqlar kabi nutq xarakatining dinamik koordinatsiyasini rivojlantirishga qaratilgan mashqlarni ham kirgizishi lozim.
 3. Lab va til harakat mashqlarini birga olib borish zarur, chunki bu organlar tovushlarni talaffuzida birgalikda ishtirok etishadi, bir-biriga moslashadi (bu ko'rinishnikoartikulyatsiya deyiladi).
 4. Bola toliqib qolmasligi uchun mashg'alotlar qisqa, lekin ko'p marta o'tkazilishi lozim. Orada boshqa ish turi bilan shug'ullanish lozim.
 5. Kinestik sezgini, kinestik analiz va tasavvurni shakllantirishga katta e'tibor berish kerak.
 6. Xarakatlarni o'zlashtirish bilan birga, tovushlarni realizatsiya qilish uchun logoped boshqa tovushlarga kerak bo'lgan xarakatlar ustida ishlashga o'tadi.
- Dislaliyali bolalarda tovushni yo'lga qo'yish aralash usullarda amalga oshiriladi. Tovushlarni nutqqa qo'yishni uch usulini ko'rsatadi: taqlid (imitativ), mexanik (yordam) va aralash.

Birinchi usul-logopeddan eshitgan tovushga mos qilib bolaning ongli ravishda shu tovush artikulyatsiyasini topishga va talaffuz qilishga urinishiga asoslangan. Bunda bola akustik tayanchdan tashqari ko'rish, taktil va fikrlash

sezgilardan ham foydalanadi. Taqlid usulda asosan artikulyatsion organning holati qanday bo'lishi kerakligi haqida logoped og'zaki tushuncha beradi. Izlanuvchanlik sirg'aluvchi, jarangli tovushlarni postanovka qilishda yaxshi natijalar beradi. Ba'zi bir tovushlar esa, masalan: sonor «r», «l», affrikatlar «ch», til orqa «k», «g», «x» tovushlar ko'pincha boshqa usuldan foydalangan holda muvaffaqiyatli qo'yiladi.

Ikkinchi usul-maxsus zond yoki shpatel bilan artikulyatsion organga mexanik ta'sir etishga asoslangan. Logoped boladan bir tovushni aytishni va shu tovushni bir necha marta takrorlashini so'raydi, takrorlash vaqtida zond yoki shpatel yordamida tovushning artikulyatsion holatini o'zgartiradi. Natijada boshqa tovush hosil bo'ladi.

Bu usulda bolaning artikulyatsion organlari logoped harakatlariga bo'ysunadi, bola mustaqil amalga oshira olmaydi. Uzoq shug'ullanishdan keyin bola mexanik yordamsiz kerakli vaziyatni egallay oladi, o'ziga shpatel yoki qo'li bilan yordam bergan holda.

Uchinchi usul-oldingi ikkita usulni birga olib borilishiga asoslanadi. Taqlid va tushuntirish bunda asosiy rolni o'ynaydi. Mexanik usuldan qo'shimcha ravishda foydalaniladi.

Tovushlarni avtomatizatsiyalashtirish jarayonida nutqning ohangini rivojlantirish ustida ishlash tavsiya etiladi. Bo'g'indagi urg'u ustida, so'z urg'usi ustida bog'lanishli nutqda intonatsiya ustida ishlash lozim bo'ladi.

Tovush nutqqa qo'yilgandan so'ng uni nutqqa kiritish ustida ish olib boriladi, ya'ni avtomatizatsiya qilinadi. Tovushni avtomatizatsiya qilish jarayoni maxsus tanlangan, fonetik tarkibi oddiy va buzilgan tovushlar ishtirok etmagan so'zlarni mashq qilish asosida olib boriladi. Tovushning so'zdagi o'rni aniqlanadi: boshida, o'rtasida yoki oxirida. Birinchi bo'lib so'zning boshida kelgan tovush ustida ishlanadi, keyin so'zning oxirida kelgan, so'ngra so'zning o'rtasida kelgan tovush ustida ishlanadi.

Tovushni analizi va sintezi ustida ishlash katta yordam beradi.

Ko'pincha bola avtomatizatsiya jarayonidayoq qo'yilgan tovushni mustaqil ravishda o'z nutqiga kirgiza boshlaydi. Agar bola tovushni boshqasi bilan

almashtirmasa, keyingi ishni keragi yo'q. Logopedik amaliyotda bir tovushni avtomatizatsiya qilib bo'lgandan keyin ham uning ustida ishlashni talab etadigan hollar ham uchraydi, ya'ni tovushlarni differentsiatsiyasi ustida ish olib boriladi.

Bu bosqichning o'ziga xos tomoni darslarni rejalash, mavzularni taqsimlash hisoblanadi. Mashg'ulotlar aniq rejalashtiriladi, bu rejada nutqiy materialni topshiriqlarni asta-sekin murakkablashtirish maqsad qilib qo'yiladi. Masalan, bo'g'inlardagi S tovushni avtomatizatsiyalashtirishda mashg'ulotlarning mavzusi quyidagicha: ochiq bo'g'inlarda (tovush so'z boshida); teskari bo'g'inlarda as, os, us, is; yopiq bo'g'inlarda (tovush bo'g'in boshda) sol, sot, sak; yopiq bo'g'inida (tovush bo'g'in oxirida): los, kos, kas; undoshlar yonma-yon kelganda: ska, ost, osk.

Tovushlar differentsiatsiyasi logopedik ishlarning zaruriy bosqichi hisoblanadi. Maktablarda bu ishlar faqat og'zaki nutqda tovushlar o'rnini almashgandagina olib boriladi.

Tovushlarni chegaralash (belgilash) ishlari 2 yo'nalishda olib boriladi:

- 1) tovushlarni talaffuz qilish differentsiatsiyasini aniqlash;
- 2) nutq tovushlarini eshitish differentsiatsiyasini rivojlantirish, ayniqsa, fonetik jihatdan yaqin bo'lgan tovushlar ustida ishlash. Masalan, sigmatizmlarni bartaraf etish uchun kamchilik xarakteriga qarab, turli metodlarni qo'llash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ayupova M.Yu. "Logopediya" darsligi, Toshkent-2007y.
2. Shomaxmudova. R. <<L>>, <<R>> tovushlarga doir yakka tartibdagi logopedik mashg'ulotlar ishlanmasi
3. Шодиева Қ. Мактабгача ёшдаги болаларни тўғри талаффузга ўргатиш. Ўқитувчи.: Тошкент. 1995 йил.